

A KÁLVINIZMUS ÉS A MŰVÉSZETEK

MOLNÁR-TAMUS Viktória¹

ABSTRAKT

Calvinism was accused of being against art by many and on several occasions. Reformation killed the art that had served the expectations of the Roman Church. Protestantism rejected public worship of icons. The cancellation of church art, however, did not result in an ultimate or final break-up with fine arts in general. Reformation, in this respect, is the surmounting of the residua of idol-worship in Christianity. Debrecen, until quite 20th century, had a bad reputation in the field of culture, particularly in that of arts. It took a long time and a lot of difficulties for fine art to obtain a firm plant on the ground in Debrecen, it had little staying there. It has always been put down to Calvinism, however, there were other obstacles. The 'icon persecutor Puritan Debrecen', which comes up for discussion and disapproval in my study, belongs to the above described phenomenon.

KULCSSZAVAK

art, calvinism, reformation, protestantism, christianity, puritanism, Debrecen

BEVEZETŐ

A művészetellenességet sokszor és sokan vetették a kálvinizmus szemére, de ismerve Kálvinnak a vallásos énekről, a festőművészetéről vallott felfogását, látva annak megvalósulását Rembrandt műveiben és általában a németalföldi festészetben, hibás volna hamar felismerhető. [1] A reformáció megölte a római egyház kívánalmainak megfelelő művészetet, mert a protestánsok nem akartak képeket a templomaikba, de a művészet új ökológiai zugot talált Németalföldön. [2] Erre a vallásos, de nem egyházi jellegű festészetre a leghíresebb példa Rembrandt művészete, akinek rézkarcaiból egy Képes Biblia (egy protestáns Biblia Pauperum!) is összeállítható.

1.kép: Rembrandt van Rijn: Levétel a keresztről (1633)
<http://rezkarcfitness.blogspot.hu/2012/09/levetel-keresztrol.html>

¹ Molnár-Tamus Viktória PhD, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, tamusne.viktoria@drhe.hu

„A protestantizmus világában a művészet lehet vallásos jellegű, de nem lehet egyházi jellegű... a protestantizmusban a vallás az egyháztól is differenciálódott, a két fogalom nem fedi egymást úgy, mint a katolicizmusban.” [3] Kálvin ide vonatkozó tanításából látható, hogy szerinte az artisztika is Isten (a Szentlélek) adománya, vigyázni kell azonban arra, hogy senki ne éljen vissza az isteni ajándékkal. [4] Kálvin János elmélete szerint a művészet – mind megalkotása, mind befogadása – Isten egyetemes kegyelmének (gratia generalis) ajándéka az ember számára. Ami pedig a református templomok gyülekezeti, istentiszteleti termeit illeti, a vizuális művészetnek is helye van ott, csak ne ábrázoljon embert és Szentháromságot – illetve a művészeti örökség megóvását jelentse. Már a humanista (és katolikusnak megmaradt) Erasmus arról ír, hogy a keresztyén (keresztyén) hit igazi hajlékai a hívők, akiknek tömegei rongyokban járnak – míg a templomok pompázatosak, drága szobrokkal, képekkel és arannyal-ezüsttel ékesítettek. [5]

A PUBLIKÁCIÓ FŐ RÉSZE

Képek és reformátorok

A protestantizmus elutasította a nyilvános képtiszteletet, és ennek eredményeként alakult ki a protestáns ikonográfia, amelynek témaválasztása a nevelő szándékkal kapcsolódott össze. Luther például feltételezte, hogy vannak olyan emberek, akik jó célra tudják használni az Isten szavára utaló képeket. Azokat olyan külsődleges jeleknek tartotta, amelyeket a szemlélőnek nem tisztelnie, csupán értelmeznie kell, s ezek a gondolatok alapvetően befolyásolták az európai képzőművészetben az autonóm képalkotást. [6] Luther Márton a saját szemével láthatta, hogy a német területekről kiaknázott pénz (a bűnbocsánati cédulák ára) Róma templomait gazdagította. Ugyanakkor Luther „asztali beszélgetései” alkalmával dicséri az olasz festőket, mert mesteri módon utánozzák a természet formáit és mozdulatait; a flamandok meg azért szimpatikusak számára, mert azok meg a talján ecsetmestereket utánozzák sikerrel. Fontos hasonlóságot lát Dürer és önmaga között; mert előbbi az egyszerű, „cifrázás nélküli” festést – ő pedig a szintén egyszerű, mindenki számára érthető prédikálást kedveli. [7]

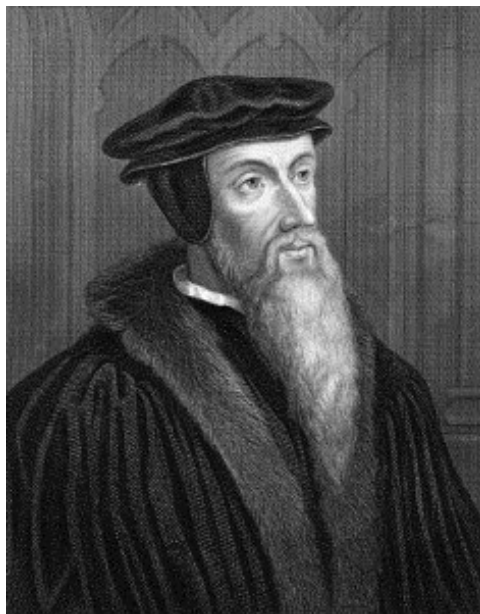
2.kép: id. Lucas Cranach: Luther (1529)

<http://www.zavodszky.hu/book/index.php?page=s&s=81>

A templomi művészet kiiktatása (amelynek drámai, de rövid időszakát jelentették a képrombolások) nem jelentett végleges szakítást általában a képzőművészeti kultúrával. Zwingli Ulrich fő művében (Commentarius, vagyis az igazi és hamis vallás magyarázata, 1525) külön fejezetet szentelt a szobrok és képek kérdésének. A reformáció ebben az értelemben a bálványimádás maradványainak leküzdése a keresztyénségben. A protestáns templom ugyanis azé a gyülekezeté, amelyik együtt imádkozik anyanyelvén és együtt énekel. A protestáns hívő lelkiismeretét fürkészve keres kapcsolatot Istennel, figyelmét a „faragott képek” helyett a nemzeti nyelven olvasható Biblia gondolati tartalmaira fordítja. De más a templomi hitélet és más a világ egésze. Abraham Kuyper holland teológus szerint a kálvinizmus a művészet szabadságáért küzd: *„Legyen olyan művészet is, amely az élet egyetlen területét sem ócsárolja, s ezért az egész emberi életet, annak legjelentéktelenebb mozzanataival együtt, felveszi a maga világába.”* [8]

A művészetek helyzete „a kálvinista Rómában”

Debrecennek egészen a 20. századig rossz híre volt általában a kultúra, kifejezetten a művészetek terén, mert unalmasnak, elmaradottnak tartották mind a hazai, mind a külföldi idelátogatók. Lakosai erősen konzervatív, zárkózott, bár józan gondolkozású, tanulni vágyó, közügyek iránt érdeklődő cívis polgároknak számítottak az idegenek szemében. A városnak a magyar történelemre és kultúrára való határozott befolyása vitathatatlan azzal együtt, hogy képzőművészeknek nem nagyon volt maradása itt. Mindezt a kálvinizmus rovására szokták írni Kálvin Institutio-jának ismeretében, melyben a művészetek közül a képzőművészetekkel (a szobrászattal és a festéssel) foglalkozott. Hosszasan elemezte a bálványimádást, és a legbiztosabb eljárásnak azt tartotta, ha templomaikban a keresztyének semmilyen képet sem helyeznek el. Kálvin szerint a bálványtilalommal összekapcsolódó, az istenkép elkészítésére és imadására vonatkozó képtilalom azért törvény szerinti, mert Isten „kiábrázolhatatlan”, tehát lélekben és igazságban lehet Őt tisztelni, neki imádsággal kell válaszolni. [9]

3.kép: Kálvin János (1509-1564) Dankertz nyomata alapján metszette Woolnoth (kb. 1550)
<https://beckymbarker.wordpress.com/author/beckymbarker/>

Kálvin elveivel megegyező törekvések jelentek meg már az 1567-es debreceni zsinaton az éneklésről, művészetről, öltözködésről. Azonban sem Kálvin tanításaiban, sem a heidelbergi és a debreceni hitvallásokban nincsenek a művészetek gyakorlását és pártolását tiltó rendelkezések, tehát belátható, hogy a szépérzék, a művészi képesség és alkotásvágy nem volt

elnyomott a debreceni nép körében, bár az ezekkel szembeni közöny elég sokáig tartotta magát a városban. A népművészet kifejezetten tündökölt itt, melynek remekei a kézműves mesterségek termékein (asztalosok, fazekasok, szücsök, szíjgyártók, mézeskalács-készítők munkáin) jelentek meg. A fehérre meszelt falú templomokban is hamar használták a hímzett úrasztali terítőket, sőt e szigorú, puritán, kálvinista városban virágzott a magasabb igényű iparművészet. A könyvnyomdászat a reformációval egyidős a városban, nyomdája szünet nélkül működik. Sokat köszönhet neki a magyar irodalom és könyvkötészet. Nem kevésbé jelentős szerepet játszott a debreceni ötvösök jelenléte. A színészet a 18. század végén jelent meg a városban, s már 1865-ben megépült az állandó kőszínház. Legnehezebben és legkésőbb a képzőművészetek vetették meg a lábukat Debrecenben, de nem a kálvinizmus jelentette az akadályt, hanem sok vidéki városhoz hasonlóan a tanult kőművesek hiánya, így a javarészt fából készült épületekben nem jelenhettek meg a festészeti és a szobrászati alkotások. Ehhez köthet a „képzőművészeti puritán” Debrecen elnevezés. [10]

Rajzolni és metszeni tudó debreceni tehetségek egyébként már a 17. századtól bizonyították tudásukat a művelődéstörténeti emlékek szerint. Ezeket csak nyereségvágy esetén tiltotta az 1792. évi kollégiumi törvény. A debreceni cívis-polgári hagyományok őrzésében jelentős szerepe volt a református egyháznak, a református kollégiumnak, ezért az alábbiakban megpróbáljuk nyomon követni és rendszerezni mindazokat a művészeti kezdeményezéseket és nevelési próbálkozásokat, amelyek a Debreceni Református Kollégium falai között születtek meg a 16. században és onnan íveltek át a 20. század elején a debreceni tudományegyetem életébe.

Esztétikai nevelés a Debreceni Református Kollégiumban

Hagyományosan 1538-tól számítjuk a Debreceni Kollégium történetét, bár az iskola működésének kezdete, a középkori előzményeket tekintve, ennél lényegesen korábbra nyúlik vissza. Azt mondjuk inkább, hogy ekkor került a városi iskola reformátori befolyás alá. Nem mindig volt iskolai keretek között megvalósítható oktatási cél a művészeti területek tananyagban történő megjelenítése, a tanítás rendjébe illesztett tananyaggal történő művészeti nevelés. Csak az 1796. évi kollégiumi törvényekben, a „non togati”-nak nevezett, világi pályára készülő tanulóokra vonatkozó szabályok sorában találkozunk azzal a paragrafussal, amely szerint „a festésnek és zenélésnek üres órákon való tanulása és gyakorlása nemcsak hogy ne tiltassék, de ajánltassék is azoknak, akik a természettől ilyen ajándékot nyertek.” [11] - vagyis először találkozunk az iskola történetében bármiféle törvénybe foglalt művészeti-esztétikai tevékenység szorgalmazásával.

4.kép: A Debreceni Református Kollégium épülete.

Breznyánszky (2007, szerk.): A „Debreceni Iskola” neveléstudománytörténeti vázlata.
Gondolat, Bp. 419.

Diáktársaságok, egyesületek csak a 18. századtól kezdve, a coetus-i rend lazulásával kaptak teret olyannyira, hogy a következő két évszázadban meghatározó szerephez jutottak a kollégiumi életben. E társulások arculata már erőteljesen a művészi önkifejezés – irodalom, zene, képzőművészet – felé irányult és a közösségi, nemzeti összetartozás legfőbb színtereivé váltak. [12] A kollégiumi diákok alkalmi éneklési szokását az istentiszteleteken és a temetéseken teljesítette ki Maróthi György professzor 18. század eleji tevékenysége, aki a szervezett kórust, a Kántust megalapította az 1739. évi pestisjárvány idején. Ezzel vette kezdetét a hazai négyszólamú éneklés és a Debreceni Református Kollégium Kántusának mai napig tartó diadalmenete.

5.kép: Gáborjáni Szabó Kálmán: Maróthi György a Kántust vezényli
<http://silver.drk.hu/konyvtar/megvasarolhato.htm>

A Debreceni Kollégiumnak a teológia mellett az irodalommal voltak a legszorosabb kapcsolatai. A városi diákköltészet a 18-19. század fordulóján élte virágkorát, aztán hanyatlásnak indult, de a kibontakozó önképzőkörök és diák-újságírás következtében még nyomon követhető a 20. századig. Művészi értékénél jelentősebb az a híd-szerep, melyet a klasszikus európai és a népi ízlésvilág között betöltött, valamint az általa nyújtott ösztönzés a kollégium falain belül szárnyaikat próbálgató, későbbi nagy költő-nemzedéknek (Csokonai Vitéz Mihály, Pálóczi Horváth Ádám, Péczely József, Földi János, Szentjóni Szabó László, Fazekas Mihály, Kölcsey Ferenc és Arany János). [13] A tanítási órákat kiegészítendő alakultak azok az irodalmi diákkörök, melyek közül az elsőt Csokonai Vitéz Mihály hozta létre.

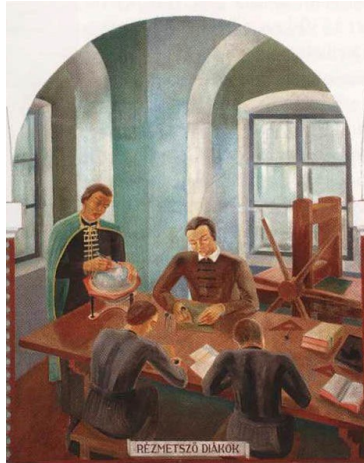

6.kép: Gáborjáni Szabó Kálmán: Csokonai Vitéz Mihály és társai a Nagyerdőn
<http://silver.drk.hu/konyvtar/megvasarolhato.htm>

A 18. század végéig nem fedezhetők fel az iskolai színjátszás nyomai Debrecen kollégiumában annak ellenére, hogy a többi hazai református iskola (Sárospatak, Nagyenyed, Várad) élen járt a 17. században ebben. A debreceni puritanizmus nem szimpatizált semmilyen komédiázással, sőt még a Comenius által alkalmazott „erkölcsnemesítő” színjátékban sem. Egészen Csokonai működéséig ezt tiltott tevékenységnek tartotta. [14] A 20. század első évtizedétől a Kollégium irodalmi élete elsősorban a gimnáziumi keretek között folyt tovább, mivel a bölcsészeti akadémia a jogi és a teológiai karral együtt átkerült az újonnan alakult egyetemhez 1914-ben. Ezt megelőzően zajlott a bölcsészeti kar modern átszervezése, melynek eredményeként új tanszékek alakultak.

A református kollégiumok tudományos gyűjteményei oktatási, művészeti gyűjteményei esztétikai nevelési célzattal jöttek létre az évszázadok során kialakult és szemléltető tárgyakkal felszerelt iskolai szertárakból, különösen a Comenius-féle szemléltető oktatás térhódítását követően. Később ezekből a felhalmozott oktatási eszközökből alakultak ki az iskolakollégiumok múzeumai. Sárospatak úttörő szerepet vállalt a fejlesztésben, melynek során példamutató gyűjtő- és őrző tevékenységet tanúsított munkájuk iránt nagy felelősséget és munkabírást vállaló tudós emberek vezetésével. Debrecenben hasonló folyamatok játszódtak le a múzeumalapítási tevékenység körül szintén kiemelkedő szakmaiságot mutató szakemberek irányításával. A könyvek és kéziratok mellett érmekeket, régészeti és néprajzi emlékeket, metszeteket és rajzokat gyűjtöttek. Ezekből idővel létrejött a múzeum, mely archeológiai, etnográfiai és természettudományi (ásvány, állat és fizika gyűjtemény) részből, valamint numizmatikai és képzőművészeti anyagból állt. A történelmi arcképcsarnok festményei között kiemelkedő magyar festő, Barabás Miklós műve is szerepel, aki portrét készített két püspökről. *A szépen való gyönyörködés vágya* [15] hívta életre a képzőművészeti gyűjteményt a 19. század első felében, mely az esztétikai nevelés fontos lépcsőfokának is tekinthető Debrecenben. A fa- és rézmetszetgyűjtemény 16-18. századi művészekről származik, valamint a kollégiumi rézmetsző diákok fennmaradt alkotásait tartalmazza. A rézmetszés technikájának nyugat-európai elterjedését követően [16] (17. század) Magyarországon, majd Debrecenben is ismertté vált. Debrecennek 1561 óta működő nyomdája volt, mégis viszonylag későn jelentkezett a rézmetszői tevékenység, csak a 18. század közepétől beszélhetünk rézmetszői tevékenységről a városban. A munka itt is a nyomda keretében indult meg, s az első debreceni rézmetszők a már említett kollégiumi diákok voltak. A debreceni kollégium könyvtára pl. jelentős mértékben ilyen, diákok által hozott könyvekből gyarapodott – és ezekkel itthon maradt társaik ízlését, vagyis esztétikai neveltségét is alakították. [17]

A protestáns egyházak sokszor azzal a nem titkolt szándékkal küldtek ki diákokat külföldre, hogy tanulmányaik mellett magyar nyelvű bibliák és más egyházi könyvek kinyomtatásában vegyenek részt. A hazatérők közül néhányan tehát az itthoni nyomdászat fejlesztői, néha a hozzá kapcsolódó betűmetszés, rézmetszés terjesztői lettek. A legismertebb példa erre Tótfalusi Kis Miklós, illetve az a Kun István nevű magyar ifjú, aki azzal a céllal tartózkodott Bázelen, hogy az ún. „Baseli biblia” kinyomtatásában segédkezzen a 18. század elején. A Debreceni Református Kollégiumban, az „ország iskolájában” működő rézmetsző diákok közül a legkiemelkedőbbek Kovács György, Kisszántói Pethe Ferenc, Karacs Ferenc, Erőss Gábor és Erőss János voltak.

7.kép: Gáborjáni Szabó Kálmán: Rézmetező diákok
<http://silver.drk.hu/konyvtar/megvasarolhato.htm>

Tevékenységük a földrajzi és természettudományi ismeretek képszerű megjelenítésével az iskolai oktatást segítette, de később a művészeteket is szolgálta, hiszen a metszők és nyomdászok mellett olyan jó rajzolóok is dolgoztak itt, akik később művészek lettek. Ebben nagy szerepe volt Budai Ézsaiásnak vagy a rézmetezők köréből kinőtt Sárváry Pálnak, a kollégiumban folyó rajzolás spiritus rectorának, Arany János későbbi tanárának, akinek hatására elkezdett rajzolni. [18] Egész munkásságuk mutatja, hogy működésük idején Debrecenben, de talán a tágabb hazában is, a művészeteknek gyakorlati célokat kellett szolgálni: könyvek illusztrálását, térképek készítését, épületek tervezését, díszítését. [19]

8.kép: Sárváry Pál (1765-1846)
<http://mek.oszk.hu/05600/05657/html/>

9.kép: Budai Ézsaiás (1766-1841)
<http://mek.oszk.hu/05600/05657/html/>

A rajzgyűjteményt Kiss Sámuel kollégiumi rajztanár, Sárváry Pál professzor és Beregszászi Pál rajziskolai tanár munkái alapozták meg. A legnevezetesebb plasztika pedig a Ferenczy István által készített Csokonai-mellszobor fehér márványból, melyet 1823-ban ajándékozott a művész a Könyvtárnak, s az Iskolatörténeti Múzeum egyik ékességévé vált. [20]

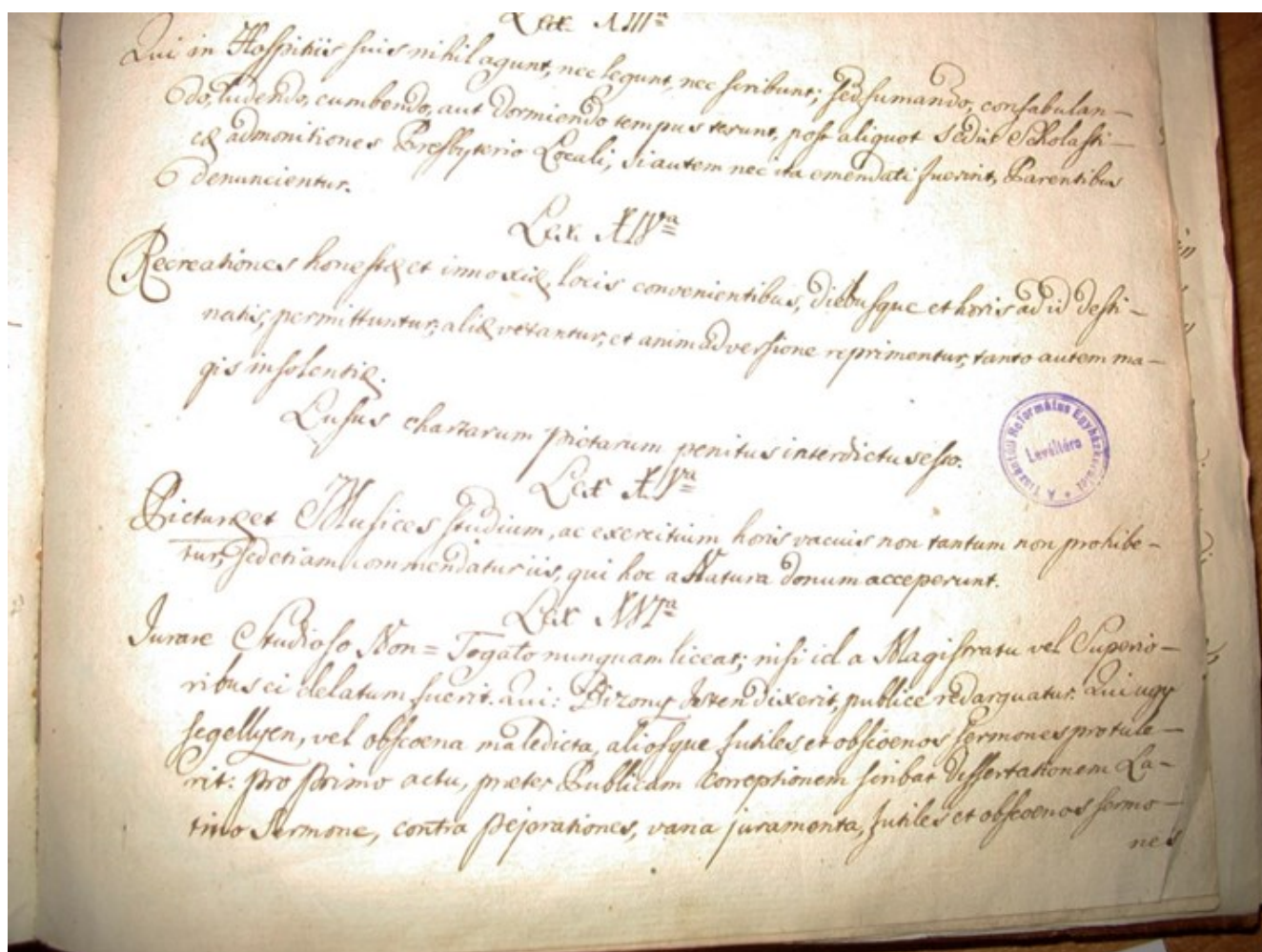

10.kép: Ferenczy István: Csokonai mellszobra
<http://mek.oszk.hu/05600/05657/html/>

Ez a remekmű még a pontosan 200 éve született Arany János szobrászi ambícióit is felkeltette debreceni diák korában, miután Sárváry Pál professzornál elkezdett rajzolni. Ez a versrészlet tanúskodik a szobor Aranyra tett hatásáról: „Majd alabástrom sótartó-darabból Egy rossz bicsakkal vés szobor fejét, Ferenczy híre pislog néki abból, Fogalma sincs, hogy mintázná agyagból, Sohsem látott még szobrász műhelyet.” [21] Érdekes adalék, hogy Arany János Bolond Istók című művében felidézte egykori kedves professzora személyét. „Ha csillagásztak, s ő nézett a csőbe, sipkát akasztott más lurkó elébe.” [22]

Debrecen képzőművészeti élete a 18. század végén és a 19. század elején bontakozott ki, egy időben a rajztanítás kezdeti lépéseivel. [23] Számos képzőművész életpályája keresztezte hosszabb-rövidebb időre a várost. Ekkor lett a Kollégium a képzőművészetek bölcsője is. A cívisvárosban elsődleges volt a célszerűség, s azt csak nehezen követte a szépre, a díszítésre való törekvés. Ezt példázza két, a kollégiumhoz köthető tevékenység: a rézmetsző diákok körének és a „rajzoskolá”-nak a munkássága. [24]

A Debreceni Református Kollégium már említett 1792., illetve 1796. évi törvénye szorgalmazta a zene-és rajztanítást, a Helytartótanács 1795. évi rendelete pedig az iparos legények rajzoktatását. A „rajzoskola” a mesterlegények tanítására alakult, de tömörítette a rajzolni vágyó református és piarista diákokat is. A rajziskola jelentőségét összegezve elmondható, hogy a 19. század első felében ízlésformáló hatással bírt építészeti és iparművészeti téren egyaránt valamint, hogy működése túlhaladta Debrecen határait. [25]

11.kép: A festést és zenélést ajánló, latin nyelvű XV. „lex”

Forrás: TtREL (Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára) II. 26. a. 4.

BEFEJEZÉS

Fontosnak tartottuk bemutatni a Debreceni Református Kollégiumban a 16–20. század között végbement művészeti tevékenység számos elemét és eredményét, az alapvető szervezeteknek, egyesüléseknek a kialakulását. Azért tartjuk rendkívül jelentősnek a kollégium szerepét, mert tanárainak többsége az új debreceni egyetem szervezetén belül fejtette ki ismeretterjesztő és ízlésformáló hatását a hallgatóságra az egyetem kollégiumból való kiválását követő korszakban, az 1912. évi alapítást és az 1914-től történő működést követően. A volt kollégiumi diákokból sokan a város szellemi életének vezetői lettek. Györi János szerint: „a századforduló liberális szellemű irodalomoktatása és az önképzőkörök szabad, a vitakészséget, érvelést tökéletesítő hatása (a 20. században) érik be igazán. A magyar protestantizmus szellemének, a földközeli népiségnek és az Európára tekintésnek legnemesebb hagyományai szöknek szárba újra a század debreceni iskolázottságú íróiban, gondolkodóiban.” [26] Így a kontinuitás megmaradt az új szervezeti keretek között is.

A felvázolt tények igazolják azt a megállapításunkat, miszerint cáfolni igyekeztünk azokat a véleményeket, elméleteket és tanokat, melyek szerint a reformáció, a protestantizmus és konkrétan a kálvinizmus művészetellenes vallási irányzat (volt). Ennek kinyilatkoztatása idén, a reformáció 500. és a Magyar Református Egyház 450. esztendejében különösen lényeges.

IRODALOMJEGYZÉK

- [1] ZOLTAI Lajos. *A kálvinizmus és a művészet Debrecenben. A debreceni temetők művészete.* Debrecen: 1928. 1. p.
- [2] GOMBRICH, Ernst, ERIBON, Didier. *Miről szólnak a képek? Beszélgetések művészetről és tudományról.* Budapest: Balassi Kiadó, Tartóshullám, 1999. 72. p.
- [3] ÉLES Csaba. *Kíváncsi, sorsvállaló és emlékező – tehát MŰVÉSZ. Gondolatok László Ákos újabb műveiről, valamint a reformáció és a képzőművészeti kultúra kapcsolatáról.* Confessio. 22. évf. 3. sz. 1998. 90. p.
- [4] VITÉZ Ferenc. *Comenius vallási világgképének reprezentációja az Orbis pictusban.* Mediárium. X. évf. 2–3. sz. 2016. 24. p
- [5] ÉLES Csaba. *Kíváncsi, sorsvállaló és emlékező – tehát MŰVÉSZ. Gondolatok László Ákos újabb műveiről, valamint a reformáció és a képzőművészeti kultúra kapcsolatáról.* Confessio. 22. évf. 3. sz. 1998. 89. p.
- [6] VITÉZ Ferenc. *Comenius vallási világgképének reprezentációja az Orbis pictusban.* Mediárium. X. évf. 2–3. sz. 2016. 23. p
- [7] ÉLES Csaba. *Kíváncsi, sorsvállaló és emlékező – tehát MŰVÉSZ. Gondolatok László Ákos újabb műveiről, valamint a reformáció és a képzőművészeti kultúra kapcsolatáról.* Confessio. 22. évf. 3. sz. 1998. 89. p.
- [8] ÉLES Csaba. *Kíváncsi, sorsvállaló és emlékező – tehát MŰVÉSZ. Gondolatok László Ákos újabb műveiről, valamint a reformáció és a képzőművészeti kultúra kapcsolatáról.* Confessio. 22. évf. 3. sz. 1998. 90. p. (Kuyper, Abraham. *Kálvinizmus és modernitás.* Kolozsvár: Koinónia, 2001. művéből idéz.)
- [9] ZOLTAI Lajos. *A kálvinizmus és a művészet Debrecenben. A debreceni temetők művészete.* Debrecen: 1928. 1. p.
VITÉZ Ferenc. *Comenius vallási világgképének reprezentációja az Orbis pictusban.* Mediárium. X. évf. 2–3. sz. 2016. 24. p.
- [10] ZOLTAI Lajos. *A kálvinizmus és a művészet Debrecenben. A debreceni temetők művészete.* Debrecen: 1928. 3-16. p.
- [11] TÓTH Béla. *A Kollégium története a XVIII. században.* 1988. 125-131. p. In: BARCZA József. *A Debreceni Református Kollégium története.* Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának (MREZSI) Sajtóosztálya, 1988. 66-150. p. (Az 1792. évi törvények 1796. évi kiegészített változatát, a XV. lex-et idézi Tóth.)
- [12] GYŐRI L. János. *A kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében.* 1988. 634-635. p. In: BARCZA József. *A Debreceni Református Kollégium története.* Budapest: A MREZSI Sajtóosztálya, 1988. 627-696. p.
GYŐRI L. János. „Egész Magyarországnak és Erdélyiségnek...világosító lámpása”. A Debreceni Református Kollégium története. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2006, 107. p.
- [13] GYŐRI L. János. *A kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében.* 1988. 649-654. p. In: BARCZA József. *A Debreceni Református Kollégium története.* Budapest: A MREZSI Sajtóosztálya, 1988. 627-696. p.
GYŐRI L. János. „Egész Magyarországnak és Erdélyiségnek...világosító lámpása”. A Debreceni Református Kollégium története. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2006, 128-131. p.
- [14] GYŐRI L. János. *A kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében.* 1988. 641. p. In: BARCZA József. *A Debreceni Református Kollégium története.* Budapest: A MREZSI Sajtóosztálya, 1988. 627-696. p.
- [15] ÖTVÖS János. *A debreceni Református Kollégium muzeális gyűjteményei.* 1958. 188. p. In: BÉRES András. *A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1957.* Debrecen: 1958. 187-193. p.
- [16] PATAKY Dénes. *A magyar rézmetszés története. A XVI. századtól 1850-ig.* Budapest: Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1951.

- SZENTECZKY Csaba. *A nyomtatott grafika története és technikái*. Budapest: Műszaki Kiadó, 2003.
- [17] TAKÁCS Béla. *A kollégium múzeumai*. 1988. 515-516. p. In: BARCZA József. *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest: A MREZSI Sajtóosztálya, 1988. 499-533. p.
- [18] GYŐRI L. János. *A kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében*. 1988. 663. p. In: BARCZA József. *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest: A MREZSI Sajtóosztálya, 1988. 627-696. p.
- GYŐRI L. János. „Egész Magyarországnak és Erdélyiségnek...világosító lámpása”. A Debreceni Református Kollégium története. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2006. 138. p.
- [19] TÓTH Béla. *A Debreceni Kollégium 1704. évi törvényei*. 1986. 25-35. p. In: GAZDAG István. *A HBM-i Levéltár évkönyve XIII*. Debrecen: 1986. 25-35.
- [20] GYŐRI L. János. „Egész Magyarországnak és Erdélyiségnek...világosító lámpása”. A Debreceni Református Kollégium története. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2006. 134. p.
- [21] GYŐRI L. János. *A kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében*. 1988. 663. p. In: BARCZA József. *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest: A MREZSI Sajtóosztálya, 1988. 627-696. p.
- [22] KÖVES Szilvia. *A hazai rajzoktatás története (1777-1944) kortárs nevelési és művészeti irányzatok tükrében*. PhD-disszertáció. Budapest: ELTE Neveléstudományi Doktori Iskola. 2009. 58. p.
- [23] JULOW Viktor. *Régi kultúránk kisugárzó központja*. 1991. 75. p. In: KOCSIS Attila. *Debrecen a magyar művelődés őrhelye*. Debrecen: Világtalálkozó Alapítvány. 1991.
- [24] KÜRTI Katalin, Sz. *Kiss Sámuel (1781-1819), a debreceni „Rajzskola” első professzora*. Debrecen: 1995. 10. p.
- [25] KÖVES Szilvia. *A hazai rajzoktatás története (1777-1944) kortárs nevelési és művészeti irányzatok tükrében*. PhD-disszertáció. Budapest: ELTE Neveléstudományi Doktori Iskola. 2009. 62. p.
- [26] GYŐRI L. János. *A kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében*. 1988. 685. p. In: BARCZA József. *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest: A MREZSI Sajtóosztálya, 1988. 627-696. p.

